

Губська В.С. Дослідження археологічних пам'яток у м. Миколаєві

Рассматриваются основные археологические исследования на территории современного города Николаева. Дается характеристика памятников национального значения: Городище, IX–IV вв. до н.э. – Урочище Сиверс Маяк, Поселение и некрополь Дедова Дом I – урочище Дедова Дом, Поселение – городище многослойное – территория «Завода имени 61 коммунара» и Римский военный лагерь Дедова Дом III – урочище Дедова Хата. Прослежены изменения состояния этих памятников в течение последних 20 лет. Отражена классификация по принятой схеме археологических памятников, расположенных на территории города (общее количество 73 памятника). Особое внимание уделяется памятнику местного значения Городище финальной бронзы Дикий Сад (поселение поздней бронзы Дикий Сад), который находится в стадии полевых исследований.

Ключові слова: пам'ятки, археологія, поселення, городище, могильники, національне значення, місцеve значення, м. Миколаїв.

Губська В.С. Дослідження археологічних пам'яток у м. Миколаєві

The main archeological research on the territory of the modern city of Nikolayev. The characteristic monuments of national importance «Mound, IX–IV centuries. BC. – Tract Sievers Lighthouse», «settlement and a necropolis Dedov House I – tract Dedov House», «The settlement – settlement of a multi-layer – the territory of «Plant named after 61 Communards» and «Roman military camp Dedov House III – tract Dedov Hut». Traces the changes in the state of the monuments for the past 20 years. It reflected on the classifications scheme adopted by the archaeological sites located in the city (the total number of 73 monuments). Particular attention is paid to the monument «Wild Garden» (the settlement «Wild Garden» Late Bronze Age) local hill fort final bronze, which is in the process of field research.

Ключові слова: пам'ятки, археологія, поселення, городище, могильники, національне значення, місцеve значення, м. Миколаїв.

Подано до друку: 14.11.2016 р.

УДК 069.29:(477.62)«1931»

ПРИНЬ О.В.

**Археологічна експедиція професора
М.О. Макаренка 1931 року на теренах
будівництва заводу «Азовсталь»:
персональний склад, фінансування, знахідки**

Стаття присвячена розгляду процесу підготовки та проведення рятівної археологічної експедиції 1931 року під керівництвом М.О. Макаренка у Приазов'ї. Досліджено персональний науковий склад експедиції, розглянуто фінансові труднощі, з якими стикалися учасники експедиції, охарактеризовані основні досліджені археологічні пам'ятки.

Ключові слова: ВУАК, археологічні пам'ятки, музей, кургани, М.О. Макаренко, П.В. Клименко, Н.Л. Кордиш, К.Ю. Коршак, заброди, Кальміус, НКО УСРР, Приазов'я, Азовсталь.

Історія археологічного вивчення території північного Приазов'я у 1920–1930 роках досить широко досліджена та відображена в наукових звітах та польових щоденниках археологів, які особисто брали участь в охорон-

них розкопках на новобудовах. З сучасних дослідників, які торкалися теми археологічних досліджень М.О. Макаренка можна виділити: Н.А. Німенко, А.М. Усачука, Л.І. Кучугуру, А.С. Яненко, М.О. Принь, О.В. Приня та ін.

Поштовхом для поглибленого вивчення археологічних досліджень М.О. Макаренка на теренах Маріупольської округи став невідомий до 2015 р. рукопис українського історика, професора П.В. Клименка, свідка та учасника пам'яткоохоронних подій 1931 р. на Маріупольщині [1]. Проведений архівний пошук дозволив виокремити три блоки документів, що проливають світло на пам'яткоохоронні події 1931 р., які відбувалися на території південно-східних округ Української СРР. Виявлені документи знаходяться на збереженні у Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Науковому архіві Інституту археології НАН України та фондах Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського і дозволяють ретельно простежити події 1931 р., пов'язані з проведенням рятівної археологічної експедиції видатного українського вченого, дійсного члена Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН, професора М.О. Макаренка у передмісті м. Маріуполя.

Микола Омелянович, опрацьовуючи отримані багаті археологічні матеріали з рятівних археологічних досліджень 1930 р. Маріупольського могильника, одночасно планував свої дослідження на 1931 рік. Листом від 28 грудня 1930 р. він звернувся до Сектору науки НКО УСРР, який був розпорядником коштів на археологічні дослідження в Україні, з проханням дозволити та профінансувати наукові розвідки (мандрівки) з досліджень пам'яток кам'янорізного мистецтва (кам'яних баб) до м. Луганського та на теренах Луганської, Мелітопольської, Сталінської та Маріупольської округ [2; 3]. Крім того, окрему заявку М.О. Макаренка направив до НКО УСРР з приводу продовження експедиції з рятівних досліджень пам'яток археології на Маріупольщині, місці будівництва великого промислового заводу «Азовсталь». Ставилось два пріоритетних завдання: розкопки городища та залишок землянок.

Микола Омелянович дуже багато покладав надій на дослідження саме залишок землянок, які викликали його надзвичайну увагу та сподівання, що вони є рештками житлових споруд, рівночасних з Маріупольським могильником, дослідженим у 1930 році. Як зазначав сам М.О. Макаренко: «... ми мали б остільки багатий комплекс виробничих фактів, про який можливо було б лише мріяти. З огляду на їх звичайне улаштування потрібно не мало уваги аби слідкувати за кожним кроком, не простого землекопа, а людини з кваліфікованим минулим. Сам археолог мусить бути землекопом, аби не зіпсувати тієї чи іншої форми земляних споруджень. Досліди решток цих землянок ставлю в першу чергу. Вони вимагають не мало зусиль і кваліфікованих сил...» [4].

З огляду на поставлені завдання археологічної експедиції – дослідження залишків житлових споруд – М.О. Макаренко сформував і кадровий склад експедиції. До основного наукового складу експедиції з вивчення території будівництва заводу «Азовсталь» увійшли шестеро фахівців: 1) професор М.О. Макаренко¹ – керівник експедиції, 2) професор П.В. Клименко², 3) А.С. Федорова-Макаренко³, 4) В.К. Каковський⁴, 4) К.Ю. Коршак⁵, 5) Н.Л. Кордиш⁶ [5]. Окрім зазначених фахівців на місці досліджень у Маріуполі до них приєдналася завідувача відділом археології Маріупольського окружного музею Н.П. Єгорова⁷. Саме ці фахівці склали наукове ядро експедиції. Роботи заплановано було провести впродовж 25 днів за наявності найманих 10 робітників-копачів – при досліді землянок; і біля 20–25 днів за наявнос-

¹Макаренко Микола Омелянович (4.02.1877–4.01.1938) – український мистецтвознавець, музейний діяч, археолог; директор Музею західного та східного мистецтва ім. Б. І. Ханенка ВУАН (1920–1924), дійсний член Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН (1924–1929), професор Одеського художнього інституту (1930–1931); керівник сектора рабовласницького суспільства при секції історії матеріальної культури ВУАН (1932–1934) [7].

²Клименко Пилип Васильович (6.11.1887 р. – 8.07.1955 р.) – український історик, архітектознавець, пам'яткоохоронець, керівник Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри Поділля (1922–1923), член Київської науково-дослідної кафедри історії України (1923), дійсний член Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН (1925–1930), співробітник Археографічної комісії ВУАН (1924–1933) та Археографічної комісії Центрального архівного управління УСРР (1931–1932); завідувачий відділом феодалізму Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка (1932–1933) (нині – Національний музей історії України) [8].

³Федорова-Макаренко Анастасія Сергіївна (?–1971) – дружина М. О. Макаренка. У період з 1928 до 1931 року – постійний учасник археологічних досліджень М. О. Макаренка [9].

⁴Каковський В. К. (Карамзин-Каковський Всеволод) (16.09.1898– 30.06.1988) – мистецтвознавець, архітектор, графік У 1917–1921 рр. вивчав архітектуру і мистецтво в Одеській художній школі; 1931 р. закінчив екстерном графічний відділ Одеського художнього інституту. Ще студентом, а потім викладачем обстежував пам'ятки народної архітектури Поділля, Київщини та Чернігівщини, робив обміри та зарисовки їх. На час проведення експедиції 1931 р. асистент Одеського художнього інституту по кафедрі Історії українського мистецтва, фахівець з селянського будівництва [10; 11].

⁵Коршак Кирило Юхимович (12.05.1897– 22.12.1937) – український археолог, поет, співробітник Археологічного музею ВУАН (1932–1934), науковий співробітник Інституту історії матеріальної культури АН УСРР–УРСР (1934–1937). На момент експедиції 1931 р. аспірант археологічного відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка [12; 13].

⁶Кордиш (Кордиш-Головка) Неоніла Леонтіївна (17.04.1902– 24.03.1996) – археолог, історик, науковий співробітник (1935–1936), завідувач відділу трипільської культури Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка (1937–1939), с.н.с. Інституту археології АН УРСР (1939–1941), завідувач відділу трипільської культури Київського інституту праісторії й ранньої історії (1941–1943). Брала участь у розкопках Ольвії (1932), а також в археологічних експедиціях на Київщині, Уманщині та Коломиїщині (1934–1940). На момент проведення експедиції 1931 – співробітник Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка [14; 15].

⁷Єгорова Неоніла Петрівна – музейний працівник. Закінчила у 1920 р. Маріупольську гімназію, потім дворічні педагогічні курси в Таганрозі, а в 1930 р. – Київський художній інститут. У 1931 р. завідувачка археологічним відділом Маріупольського окружного музею, а з 1932 р. до 1940 р. – науковий співробітник Третьяковської галереї в м. Москві.

ті 8–10 робітників при дослідях городища [6, арк. 65–65 зв.]. У рукописі професора П.В. Клименка міститься коротенька характеристика найманих робітників, задіяних на розкопках. Він зазначає, що землянки забродів розкопували музейні робітники; кургани – спочатку робітники із заводу «Азовсталь», потім – наймані робітники з Київщини, Уманщини та Мелітополя [16, арк. 6].

Одним із визначальних випробувань 1931 р. стало отримання належного фінансування експедиції. Між професором М. О. Макаренком та керівництвом Сектору науки НКО УСРР відбувалось досить жваве листування стосовно виділення запланованих бюджетних коштів на рятівні дослідження. Не отримавши вчасного фінансування, Микола Омелянович завалив листами НКО УСРР з проханням негайно перерахувати кошти на дослідження та надати дозвіл. Згадані листи датовані: 2.06.1931 р., 17.06.1931 р., 22.06.1931 р., 23.06.1931 р. та 12.07.1931 р.

Окрім того, підтримуючи прагнення М.О. Макаренка про виділення фінансування експедиції з досліджень пам'яток археології Маріупольської округи, додатково до НКО 27.08.1931 р. звертався Маріупольський окружний музей краєзнавства з проханням негайно надіслати гроші для археологічних дослідів. У листі музею вказувалось, що становище з землянками та городищем небезпечно загрозливо, тому, що на «цьому терені активно проводяться земляні роботи і будівництво Озовсталі іде прискореним темпом» [17]. Спочатку було заплановано виділення 3000 крб., а реально з обіцяних грошей виділено тільки 2000 крб. [18; 19].

У зв'язку із затримкою виділення коштів початок роботи експедиції було перенесено на більш пізній час. Археологічна експедиція 1931 року приступила до роботи на території заводу «Азовсталь» з 5 жовтня і працювала до 28 листопада 1931 р. включно [20].

М.О. Макаренко, прибувши до м. Маріуполя 4 жовтня, отримав сумну звістку про руйнацію на околиці міста курганної групи з 30 курганів заввишки від 1 до 12 метрів на місці будівництва місцевого аеродрому. Микола Омелянович виїхав на місце і, пересвідчившись у правдивості інформації, зробив спробу домовитись із завідуючим аеродромом щодо дослідження курганної групи. З великими труднощами було отримано дозвіл на розкопку одного кургану. Після його дослідження М.О. Макаренку заборонили подальші роботи з дослідження курганної групи мотивуючи тим, що «на аеродромі не мусить бути ніяких ям, тому що їх потім трудно утрамбовувати» [21]. Звернення науковця до Сектору Науки НКО УСРР з проханням вжити термінових заходів до Управління українськими повітряними шляхами залишилося без жодної відповіді.

М.О. Макаренко, зробивши спробу порятунку курганів на аеродромі, приступив до запланованих досліджень. Під час роботи експедиції було розкопано 5 курганів, які мали висоту від 0,3 до 0,8 м та діаметр від 10 до 25 м, в яких було виявлено та досліджено понад 20 поховань. Майже всі дослідженні кістяки супроводжувались глиняним посудом. Після реставраційних робіт усі виявлені речі було передано до Маріупольського музею краєзнавства.

Другим плановим об'єктом досліджень стали залишки землянок забродів. За записами М.О. Макаренка та нотатками П.В. Клименка, заброди – це селянські кріпаки або батраки з різних місць, що з тих чи інших причин вимушені були втекти від своїх поміщиків у вільні приазовські степи. У рукописі П.В. Клименка та звіті М.О. Макаренка детально описуються розкопані землянки разом з печами та знайдені в них артефакти: 1 мідна копійка 1830 року, залишки добре орнаментованого посуду, гутної пляшки, віконного скла, порцелянової солянки, цвяхів, залізної підкови, двох поламаних сокир тощо [22]. За актом здавання-приймання між М.О. Макаренком та Н.П. Сгоровою, підписаним 28 листопада 1931 року, до Маріупольського окружного музею краєзнавства було передано на постійне зберігання 83 одиниці збереження з проведених досліджень на трьох археологічних об'єктах.

І тільки завдячуючи особистому авторитету М.О. Макаренка, помноженому на високопрофесійний та завзятий склад експедиції, вдалося реалізувати поставлені планові завдання та надскладні виклики з проведення позапланових екстрених рятувних археологічних робіт на теренах Донбасу 1931 року без належної фінансової підтримки з боку держави.

Таким чином, проведене дослідження розкриває складний процес підготовки та проведення рятувної археологічної експедиції 1931 року під керівництвом М.О. Макаренка у Приазов'ї, встановлений персональний науковий склад експедиції, розглянуто фінансові труднощі, з якими стикався керівник археологічної експедиції, охарактеризовані основні отримані здобутки експедиції.

Джерела та література

1. Принь О.В. Археологічні дослідження М.О. Макаренка на території заводу «Азовсталь» у 1931 році: невідомий рукопис спогадів історика П.В. Клименка // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 2015. – Вип. 28. – С. 212–216.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. Р-166, оп. 9, спр. 1482, арк. 37–37 зв.
3. Там само, арк. 64–65 зв.
4. Там само, арк. 65.
5. Там само, арк. 65 зв.
6. Там само, арк. 65–65 зв.
7. Цвейбель Д.С. Микола Омелянович Макаренко (До 40-річчя відкриття Маріупольського могильника) // Український історичний журнал. – 1970. – № 8. – С. 128–130.

8. Клименко Пилип Васильович // Українські архівісти (XIX–XX ст.): Біобібліогр. довідник / Держкомархів України, УНДІАСД; Упоряд.: І.Б. Матяш (кер.), С.Л. Зворський, Л.Ф. Приходько [та ін.]. – К., 2007. – С. 283–286.
9. Савенко Є.В. Висока доля Миколи Макаренка // Кримська світлиця. – 2007. – 28 грудня (№ 52). – С. 8.
10. Слободян В. Всеволод Кармазин-Каковський (до творчої біографії) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.derev.org.ua/biblio/articles/karmazyn_biogr.htm.
11. Білоконь С. Кармазин-Каковський Всеволод // Мистецтво України: Біографічний довідник. – К.: Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 1997. – С. 288.
12. Михайленко О.Г., Лошицький О. Належить до негайного виконання (Слідча справа Кирила Коршака) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sbu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=43074>.
13. Лисенко І.М. Коршак Кирило Юхимович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Korshak_K.
14. Пилипчук Р. В. Кордиш-Головка Неоніла Леонтівна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=3498.
15. Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 2, ч. 2. – С. 207–208.
16. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 354, оп. 1, спр. 48, арк. 1–8.
17. ЦДАВО України, ф. Р–166, оп. 9, спр. 1482, арк. 107.
18. Там само, арк. 87.
19. Там само, спр. 1490, арк. 167.
20. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. ВУАК, спр. 539, арк. 1–10.
21. Там само, арк. 8.
22. Там само, арк. 11–13.

Принь А.В. Археологическая экспедиция профессора М.А. Макаренко 1931 г. на территории строительства завода «Азовсталь»: персональный состав, финансирование, находки

Статья посвящена рассмотрению процесса подготовки и проведения спасательной археологической экспедиции 1931 г. под руководством М.А. Макаренко в Приазовье. Исследовано персональный научный состав экспедиции, рассмотрены финансовые трудности, с которыми сталкивались участники экспедиции, характеризованы основные исследованные археологические памятники.

Ключевые слова: ВУАК, археологические памятники, музей, курганы, М.А. Макаренко, П.В. Клименко, Н.Л. Кордыш, К.Ю. Коршак, заброды, Кальмиус, НКП УССР, Приазовье, Азовсталь.

Prun O.V. Archaeological expedition of professor M.O. Makarenko in 1931 on the territory of «Azovstabil»: staffing, financing, finds

The article dedicated to investigation of the preparation and conduct the saving archaeological expedition in 1931 led by M.O. Makarenko on the Mariupol region. The scientific staff of expedition and the financial difficulties have been studied. The main researched archaeological monuments has been described.

Key words: UAK, archeological monuments, museum, kurgans, M.O. Makarenko, P.V. Klymenko, N.L. Kordysh, K.U. Korshak, zabrody, Kalmius, USSR, «Azovstabil».

Подано до друку: 30.10.2016 р.